

INNA BLAM

Państwowy Uniwersytet Ekonomiczny, Nowosybirsk, Rosja

KAMILA BORSEKOVÁ

KATARINA VITÁLIŠOVÁ

Uniwersytet im. Mateja Bela, Bańska Bystrzyca, Słowacja

MARIUSZ E. SOKOŁOWICZ

Uniwersytet Łódzki

MONOMIASTA I ICH SPECJALIZACJE
25 LAT PO TRANSFORMACJI USTROJOWEJ
– REFLEKSJE Z ROSJI, SŁOWACJI I POLSKI

Abstract: *Monotowns and Their Specializations 25 Years after the Political Transformation – Reflections from Russia, Slovakia and Poland.* In the settlement structure and economic structure of the post-socialist countries, one can observe a phenomenon of a relatively large number of small or medium-sized towns dominated by one industry and one or two dominant companies, determining their specialization. A systemic transformation that took place in the 1990s has forced a deep restructuring of these *monotowns* which, in many cases, questioned the continuation of economic development in accordance with the existing specialization.

From the perspective of a quarter-century since the political transformation, it is reasonable to analyze development trajectories of *monotowns* which both succeeded and failed after restructuring their economies. The aim of this paper is to present these trajectories, on the basis of chosen examples from Russia, Slovakia, and Poland. This leads to an identification of the similarities and differences between these *monotowns*, and opens the field for more in-depth exploration of this issue in the future.

Keywords: Monofunctionality, *monotowns*, Poland, Russia, Slovakia, specialization.

Wstęp

Jedną z cech charakterystycznych krajów postsocjalistycznych jest relatywnie duża liczba miast monofunkcyjnych, w Rosji nazywanych *monomiastami*. Stanowią one takie struktury przestrzenno-gospodarcze, w których wpływ jednego podmiotu na rozwój lokalny i regionalny ma miejsce nie tylko na płaszczyźnie ekonomicznej, lecz także społecznej i środowiskowej. Zjawisko to jest szczególnie dostrzegalne

w Rosji, jakkolwiek ich rozwój odbywał się w zasadzie w każdym z krajów byłego bloku wschodniego. Umownie za *monomiasta*¹ uznaje się jednostki osadnicze liczące maksymalnie ok. 50 tys. mieszkańców, których baza ekonomiczna oparta jest na jednej lub dwóch kluczowych gałęziach gospodarki [UN HABITAT 2013, s. 17]. Dominacja ta dotyczy również liczby przedsiębiorstw jako kluczowych pracodawców, która często ogranicza się do jednego lub dwóch podmiotów, których działalność istotnie warunkuje specjalizację gospodarczą.

W krajach Europy Środkowo-Wschodniej, termin *monomiasta*, charakterystyczny dla Rosji, nie upowszechnił się. W odniesieniu do tego typu ośrodków używa się częściej terminu *miasta monofunkcyjne* albo *małe miasta zdominowane przez jedną gałąź gospodarki*. W tym kontekście, małe i średnie miasta można podzielić na trzy zasadnicze kategorie [Brol *et al.* 1990; Brol 2010, s. 16]:

- Miasta stanowiące ośrodki centralne dla regionów rolniczych.
- Miasta zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie lub w ramach aglomeracji miejskich.
- Miasta o wyspecjalizowanych funkcjach egzogenicznych (monofunkcyjne).

W obecnych uwarunkowaniach gospodarczych, to przede wszystkim miasta drugiej kategorii osiągają sukces z punktu widzenia gospodarczego. W przypadku miast stanowiących centra produkcji rolniczej oraz miast monofunkcyjnych, zwykle obserwuje się problemy wynikające z transformacji gospodarczej i tylko w odniesieniu do części z nich można wskazać przykłady sukcesów. W przypadku trzeciej kategorii miast, największe wyzwania rozwojowe dotyczą ośrodków, w których dominującą funkcją gospodarczą okazał się przemysł. Wynika to w dużej mierze z tego, że w tego typu monomiastach, w odróżnieniu od ośrodków rozwijających się przede wszystkim na bazie funkcji handlowych i usługowych², zarówno rozwój, jak i pogorszenie koniunktury mają charakter dynamiczny i skokowy. Miasta te nie rozwijały się bowiem powoli, zaspokajając potrzeby wewnętrzne i najbliższych okolic, lecz notowały bardzo dynamiczny wzrost liczby mieszkańców i miejsc pracy. Ponadto to raczej potrzeby monomiast przemysłowych oddziałują na sytuację gospodarczą ich regionów a nie odwrotnie. Małe i średnie miasta zdominowane przez jedną gałąź przemysłu pozostają przy tym silnie podatne na fluktuacje rynkowe, co w przypadku istotnych załamań gospodarczych skutkuje stagnacją, kryzysem, masowym bezrobociem oraz nagle pojawiającą się potrzebą poszukiwania nowej bazy ekonomicznej [Szymańska 2009, s. 240].

¹ Choć termin *monomiasta* jest upowszechniony jedynie w Rosji, na potrzeby porównań z sytuacją tego typu ośrodków między trzema wskazanymi w tytule krajami, będzie w prezentowanym opracowaniu stosowany także do opisu miast polskich i słowackich.

² Z punktu widzenia specjalizacji gospodarczej można wyróżnić miasta przemysłowe, handlowe, usługowe i miasta o dominującej funkcji administracyjnej [Szymańska 2009, s. 235]. Inna klasyfikacja pozwala natomiast wyróżnić miasta przemysłowe, usługowo-handlowe, pełniące funkcję węzłów transportowych, miasta portowe, turystyczne i akademickie [Domański 2006, s. 24].

O ile w przypadku miast stanowiących wcześniej centra produkcji rolniczej, transformują one swoje funkcje gospodarcze w kierunku gospodarki opartej na turystyce i rekreacji (zwykle na skutek rozwoju dużej liczby małych przedsiębiorstw), o tyle w przypadku miast o wyspecjalizowanych funkcjach egzogenicznych opartych na wybranej gałęzi przemysłu, główny ciężar transformacji spoczywa na dominujących przedsiębiorstwach, które muszą odnaleźć się w nowej rzeczywistości gospodarczej [Heffner, Marszał 2005]. Nie dziwi zatem, że to właśnie *monomiasta* przemysłowe szczególnie dotkliwie odczuły zarówno transformację ustrojową, jak i szersze przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne, jakie nastąpiły w ciągu ostatniego ćwierćwiecza. Do przemian tych można zaliczyć w szczególności [Hall, Barret 2012, s. 75-100]:

- deindustrializację i związany z nią rozwój gospodarki opartej na sektorze usług;
- rozwój tzw. przemysłów kreatywnych, czyli sektorów gospodarki wymagającej wysokiego poziomu kapitału ludzkiego i umiejętności permanentnego dostosowywania się do zmian;
- upowszechnienie zjawiska *outsourcingu* usług wspomagających działalność gospodarczą (BPO);
- popularność tzw. nowych przestrzeni przemysłowych (zwykle lokalizowanych w dedykowanych im kompleksach), opartych na działalności innowacyjnej, które często powstają w dużych aglomeracjach miejskich, co pośrednio pogarsza atrakcyjność mniejszych ośrodków przemysłowych;
- otwartość gospodarek lokalnych i regionalnych na kapitał zagraniczny;
- rozwój przestrzeni na potrzeby nowoczesnej działalności handlowej.

Ponadto w przypadku Europy Środkowej i Wschodniej, dostrzega się znaczny spadek populacji miast borykających się z problemami gospodarczymi, który jest szczególnie dostrzegalny w przypadku *monomiast*. W państwach tego regionu sukces gospodarczy odnoszą nieliczne miasta, w tym przede wszystkim ich stolice [UN HABITAT 2013, s. 15-19]. Powoduje to pogłębianie się procesów polaryzacyjnych, co w obliczu niedojrzałej polityki miejskiej ma swoje konsekwencje w konieczności zwrócenia uwagi na specyficzną sytuację miast monofunkcyjnych.

1. *Monomiasta* w Federacji Rosyjskiej

W rosyjskiej literaturze przedmiotu oraz prawodawstwie, w odniesieniu do *monomiast* często stosuje się pojęcie *przedsiębiorstwa – dominującego pracodawcy* lub *przedsiębiorstwa miastotwórczego*. Rezolucja rządu Federacji Rosyjskiej z 29.08.1994 r. uznaje za takie przedsiębiorstwo zatrudniające nie mniej niż 30% osób pracujących w mieście lub takie, które kontroluje urządzenia i infrastrukturę obsługującą co najmniej 30% ludności w jednostce osadniczej. Natomiast *Ustawa federalna* z 26.10.2002 r. przyjmuje jedynie kryterium zatrudnienia, na poziomie 25% ogółu osób pracujących [Monogoroda... 2008, s. 7]. Występowanie dużej liczby *monomiast*

zdominowanych przez pojedyncze zakłady przemysłowe należy traktować jako immanentną cechę współczesnej gospodarki rosyjskiej i rosyjskiego systemu osadniczego. W 2008 r. ok. 40% miast tego kraju uznano za przynależących do tej kategorii szacując, że wypracowuje się w nich ok. 40% dochodu narodowego [*Monogoroda...* 2008, s. 18]. Obecnie, wśród 85 jednostek podziału administracyjnego Federacji Rosyjskiej, w 45 funkcjonuje przynajmniej jedno *monomiasto*. W niektórych z nich dostrzega się jednak ich szczególną koncentrację. Przykładowo, w obwodzie swierdłowskim, w 17 *monomiastach* żyje 38% populacji, a w Okręgu Autonomicznym Jugra w 13 *monomiastach* żyje 79% ludności zamieszkującej obszary zurbanizowane [Zubarevich 2005, s. 61].

Należy zauważyć, że historia rosyjskich *monomiast* sięga XIX w., choć pierwsze tego typu ośrodki powstawały nawet w epoce rządów cara Piotra Wielkiego. XIX-wieczne *monomiasta* powstawały jako skutek rozwoju działalności przemysłowej przede wszystkim w przemyśle włókienniczym i wydobywczym. W dalszej kolejności, dynamiczny wzrost ich liczby nastąpił w latach 30. XX w., w czasach rozwoju tzw. terytorialnych kompleksów przemysłowych, bardzo często w azjatyckiej części Związku Radzieckiego, z wykorzystaniem pracy więźniów w ramach systemu GUŁAG. Jednym z bardziej rozpoznawalnych przykładów jest miasto Norylsk w Tajmyrskim Okręgu Autonomicznym, zlokalizowane w północnej części Kraju Krasnojarskiego. Również czasy II wojny światowej spowodowały, na skutek konieczności ewakuacji zakładów przemysłowych z europejskiej części ZSRR, lokalizację zakładów produkcyjnych w głębi kraju, w nowo tworzonych małych i średnich miastach.

Po 1950 r. ruszyła następna fala industrializacji Związku Radzieckiego, w formie budowy miast małej i średniej wielkości we wschodniej części kraju. W tym okresie, bazą ekonomiczną tego typu ośrodków stawały się jednak już nie tylko sektory związane z przemysłami wytwórczymi, lecz także branża energetyczna. W tym przypadku „energetyczne *monomiasta*” (города-энергетики; *goroda-energetiki*) rozwijały się wokół nowo otwieranych elektrowni atomowych (np. Bilibino) lub wodnych (np. Sinegorie w obwodzie magadańskim wraz z Kołymską Elektrownią Wodną). Specjalizacja miast wokół energetyki obserwowana była także w przypadku miejsc wydobywania i przetwórstwa gazu i ropy naftowej.

Kolejna fala specjalizacji *monomiast* w ZSRR dotyczyła rozwoju badań nad energetyką atomową oraz lokalizacji funkcji militarnych o znaczeniu strategicznym. Prowadziło to do ustanawiania, istniejących do dziś, tzw. miast zamkniętych (ЗАТО – закрытые административно-территориальные образования; ЗАТО – *zakrytyje administratiwno-territorialnyje obrazowania*). Nieco mniejszy poziom kontroli osiedlania się i odwiedzin miast dotyczył natomiast tzw. miast naukowych, powstających na skutek ustanawiania przez państwo centrów B+R (наукорады, *naukogrady*), np. Dubna, która rozwinęła się wokół Zjednoczonego Instytutu Badań Jądrowych, lub Czernogółowka jako siedziba wielu instytutów Rosyjskiej Akademii Nauk. Ostatnia

kategoria miast zlokalizowana jest zwykle w relatywnie niewielkiej odległości od Moskwy.

Ważną cechą charakterystyczną sowieckich *monomiast* była nierozzerwalność roli kluczowych pracodawców jako zapewniających miejsce pracy oraz takie dobra, jak mieszkanie, dostawa mediów, ogrzewanie, oraz usługi społeczne (szkoły, przedszkola, opieka zdrowotna, transport zborowy, *etc.*). Co istotne, dominacja zakładów przemysłowych w sferze społecznej była w czasach ZSRR tak silna, że w obecnej Rosji przedsiębiorstwa te wciąż mają istotny udział w jej utrzymaniu [Polishchuk 2009, s. 12].

Kluczowi pracodawcy w rosyjskich *monomiastach* różnią się między sobą istotnie w kwestii efektywności prowadzonej działalności gospodarczej, poziomu kompleksowości realizowanych procesów produkcyjnych, jakością kapitału ludzkiego, oraz miejscem i rolą w rozwoju społeczno-gospodarczym miast, w których funkcjonują. W niektórych przypadkach, jedno lub dwa dominujące przedsiębiorstwa podtrzymują rozwój gospodarczy całego regionu. Szczególnie ma to miejsce w przypadku ośrodków specjalizujących się w sektorach gospodarczych zorientowanych na eksport, np. przemyśle wydobywania ropy naftowej i gazu, metalurgicznym, chemicznym, czy drzewnym. Przykładowo, sytuacja finansowa miasta obwodowego Lipieck uzależniona jest od sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstwa NLMK Group – jednego z czterech największych producentów stali w Rosji, zatrudniającego ok. 60 tys. osób i zapewniającego ok. 31% dochodów podatkowych miasta oraz ok. 27% dochodów budżetowych obwodu lipieckiego [<http://lipetsk.nlmk.ru/social-responsibility/region>]. Z kolei, wpływy podatkowe pochodzące od Norylskiego Kombinat Niklowego w kraju krasnojarskim w 2013 r. wyniosły 28,6 mld rubli, z czego budżet samego miasta otrzymał 3,7 mld rubli [MMC Norilsk... 2013, s. 98]. Wysoki poziom uzależnienia wpływów do budżetów samorządowych od dominujących pracodawców może mieć niebezpieczne dla nich konsekwencje. W przypadku Norylska, pogorszenie koniunktury gospodarczej na światowym rynku niklu spowodowało, że między 2011 a 2013 r. udział Kombinat w dochodach podatkowych Norylska spadł z 60 do 25%, natomiast w budżecie kraju krasnojarskiego z 35 do 22%³.

W rosyjskich *monomiastach* można zaobserwować, że dominujące przedsiębiorstwa podejmują próby wypracowania nowych form współpracy na rzecz poprawy jakości życia na obszarach, w których funkcjonują. O skali tego zaangażowania decydują takie czynniki, jak sytuacja ekonomiczna przedsiębiorstw, specyfika lokalnych uwarunkowań społecznych oraz siła lokalnego przywództwa wraz ze skłonnością władz samorządowych do budowania relacji. *Monomiastami*, w których można zaobserwować pozytywny wpływ dominujących pracodawców na jakość życia, są ośrodki bazujące na przemyśle metalurgicznym oraz przetwórstwa ropy naftowej.

³ Kalkulacja na podstawie danych miasta Norylsk [<http://www.norilsk-city.ru/>] Ministerstwa Finansów Kraju Krasnojarskiego (<http://minfin.krskstate.ru/openbudget/budget>) oraz Raportu Roczno przedsiębiorstwa MMC Norylsk Nikiel 2013 [http://www.nornik.ru/_upload/2014/NN_AR_2013_rus_EGO.pdf].

Odwrotnie sytuacja wygląda w odniesieniu do *monomiast*, w których zmniejszanie produkcji oraz pogarszanie sytuacji dominujących przedsiębiorstw skutkowało masowym bezrobociem oraz wielomiesięcznymi opóźnieniami w wypłacie wynagrodzeń. W połączeniu z niskim poziomem mobilności pracowników skutkowało to katastrofalnym pogorszeniem warunków życia, a w *monomiastach* powstawały całe strefy wykluczenia społecznego.

Przykładem trudności w dostosowaniu funkcjonowania *monomiasta* do zmieniających się uwarunkowań ustrojowych i gospodarczych, może być Bajkalsk w obwodzie irkuckim, którego gopsodarka uzależniona jest od działalności Kombinatu Celulozowo-Papierniczego, jako dominującego pracodawcy. Przedsiębiorstwo rozpoczęło działalność w 1960 r. i w szczytowym okresie zatrudniało ok. 3 tys. pracowników w mieście liczącym ok. 13,5 tys. mieszkańców. Przetrwowało zawirowania gopsodarcze lat 90. XX w. i pozostało kluczowym pracodawcą i organizatorem życia społecznego miasta, stanowiąc współwłasność skarbu państwa rosyjskiego oligarchy Nikołaja Makarowa.

Jednak zlokalizowany nad brzegiem największego jeziora świata Kombinat stał się podmiotem zagrażającym bezpieczeństwu ekologicznemu, zanieczyszczając wody Bajkału odpadami z produkcji w postaci 6,5 t szlamu legininy. W 2007 r., w związku z wygaśnięciem koncesji na korzystanie z wód i wykonanymi na nowo badaniami ich zanieczyszczenia, nakazano firmie zmianę technologii produkcji. W 2008 r., na wniosek Ministerstwa Zasobów Naturalnych Federacji Rosyjskiej zakład zmuszony został do prowadzenia produkcji wyłącznie w zamkniętym obiegu wody. Decyzja skutkowałą zaprzestaniem produkcji celulozy bielonej, co wpłynęło na zmniejszenie skali produkcji i straty finansowe. Skutkowało to zwolnieniami 10% załogi liczącej wówczas ok. 2300 osób. W 2009 r. pracę straciło 1400 osób, co wywołało falę protestów i manifestacji [Jabłoński 2009]. W 2013 r. zapadła ostateczna decyzja o zamknięciu przedsiębiorstwa, co rozpoczęło proces stopniowego wygaszania produkcji⁴. Konsekwencją tego procesu są nie tylko napięcia społeczne spowodowane bezrobociem, lecz także problemy z utrzymaniem podstawowej infrastruktury – elektrowni, oczyszczalni ścieków oraz wodociągów. Władze samorządowe nie miały nawet zorganizowanego miejsca deponowania odpadów komunalnych, bowiem i w tym zakresie pozostawały uzależnione od Kombinatu [Ivanter, Popov 2013].

Istotną specyfiką rosyjskich *monomiast* jest także to, że w wielu przypadkach funkcjonują one w warunkach geograficznych i gospodarczych uniemożliwiających częste interakcje z otoczeniem. W praktyce, pracodawcy w tego typu ośrodkach zmuszeni są polegać na lokalnych zasobach pracy, z niskim prawdopodobieństwem napływu istotnej liczby nowych pracowników. W takich uwarunkowaniach przedsiębiorstwa te niejednokrotnie prowadzą aktywną politykę, polegającą na oferowaniu swym pracownikom miejsc zamieszkania, rekreacji, oraz zapewniającą w istotnym

⁴ Na skutek tego procesu, w latach 2010-2013 Bajkalsk opuściło ok. 3 tys. mieszkańców [Na Bajkale... 2013].

zakresie infrastruktury technicznej i społecznej – szczególnie w odniesieniu do najlepiej wykwalifikowanych pracowników. Wewnętrzne programy socjalne tego typu przedsiębiorstw wykraczają tym samym, podobnie jak miało to miejsce w poprzednim ustroju gospodarczym, poza ramy typowe dla przedsiębiorstw zachodnich. Dotyczą one zapewniania szerokiego spektrum dóbr dla pracowników i ich rodzin, obejmujących opiekę zdrowotną, rekreację, programy edukacyjne, dodatkowe programy emerytalne, prezenty świąteczne, systemy premii, itp. Zastanawiające jest to dlatego, że finansowanie tych potrzeb mogłoby odbywać się w formie zwiększenia wynagrodzeń z rezygnacją przez przedsiębiorstwa z funkcji bezpośredniego dostawcy tego rodzaju dóbr. Wydaje się, że jest to specyfika instytucjonalna krajów byłego ZSRR, w tym Rosji, głęboko zakorzeniona w systemach wartości i sposobach postrzegania roli pracodawców.

Podjmując próbę zapewniania godziwych warunków pracy i w celu uniknięcia napięć społecznych, przedsiębiorstwa w *monomiastach* podtrzymują ten rodzaj strategii, co wydaje się atrakcyjne w oczach ich mieszkańców, którzy na co dzień borykają się z problemami niekorzystnych standardów mieszkaniowych, słabo rozwiniętej infrastruktury komunalnej, niedomagających systemów transportu zbiorowego oraz mało atrakcyjnych ofert w zakresie spędzania czasu wolnego. Inwestując w poprawę tych warunków, przedsiębiorstwa koncentrują się przede wszystkim na poprawie jakości infrastruktury, utrzymaniu ośrodków opieki zdrowotnej, placówek edukacyjnych, ale także organizują wydarzenia kulturalne lub współfinansują budowę obiektów kultury i kultu religijnego. Z tego powodu, wydatki dominujących przedsiębiorstw w *monomiastach* osiągają wysokie udziały, sięgające przeciętnie 30% wydatków budżetów publicznych na ten cel [*Monogoroda...* 2008, s. 41].

Należy jednak podkreślić, że istnieje zasadnicza różnica między polityką prospołeczną realizowaną w rosyjskich *monomiastach* współcześnie i w czasach radzieckich. Dotyczy ona przede wszystkim większego obecnie dążenia do ekonomizacji wydatków przedsiębiorstw w tym zakresie, a podejmowane decyzje inwestycyjne motywowane są w większym stopniu czynnikami ekonomicznymi a nie ideologicznymi. Programy na rzecz poprawy jakości życia w *monomiastach* są także coraz częściej oparte na wcześniej opracowywanych priorytetach strategicznych oraz realizowane według wcześniej ustanowionych procedur i zasad.

2. *Monomiasta* w Republice Słowacji

Rozwój gospodarczy miast słowackich pozostawał silnie uzależniony od przynależności Czechosłowacji do bloku krajów socjalistycznych w drugiej połowie XX w. Skutkowało to m.in. przyjęciem przez większość słowackich miast małej i średniej wielkości, drogi rozwoju przypominającej politykę rozwoju *monomiast* w ZSRR. Przykładami ośrodków silnie uzależnionych od przemysłu są Trenczyn i Dubnica nad Wągiem w kraju trenczyńskim, oraz Detva w kraju bańskobystrzyckim. Jakkol-

wiek górzysty charakter państwa i ponadprzeciętne walory naturalne spowodowały, że czynnikiem sprawczym rozwoju wielu słowackich miast monofunkcyjnych była przede wszystkim turystyka (np. Piešťany, Dudince, Turčianske Teplice). Pierwsza grupa miast doświadczyła trajektorii rozwojowych przypominających losy industrialnych miast monofunkcyjnych w Rosji. W drugiej grupie znakomita większość z nich skorzystała na transformacji ustrojowej.

W przypadku *monomiast* w Republice Słowackiej należy jednak zwrócić uwagę na dwa interesujące przykłady ośrodków, które rozwinęły się jeszcze przed drugą wojną światową, jako modelowe miasta produkcyjne, założone przez przedsiębiorstwo obuwnicze Bata. Pierwsze z nich – Svit w kraju preszowskim – zostało założone w 1934 r., a jego nazwa pochodzi od słowackiego skrótu „słowacka fabryka wiskozy” (*Slovenské Vizkózové Továrne*). Idea jego założenia stanowiła odzwierciedlenie ówczesnych tendencji w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej (rozwój dużych przedsiębiorstw kapitalistycznych w celu osiągnięcia korzyści skali i organizowania życia pracowników, zgodny z koncepcją *fordyzmu*) oraz planowania miast (modernistyczne osiedla mieszkaniowe, ukierunkowanie na możliwie jak najbardziej funkcjonalne rozwiązania). Obecnie miasto, będąc najmniejszym w Słowacji (4,5 km²), liczy ok. 7400 mieszkańców [<http://www.uzemneplany.sk/sutaz/historia-a-sucasnost-mesta-svit>] i znane jest z charakterystycznego układu urbanistycznego, w tym przede wszystkim osiedla czerwonych domów dla pracowników, nawiązującego w swym założeniu do koncepcji „miast-ogrodów” [Howard 1902]. Drugie z miast Baty na terenie Słowacji to Partizánske, utworzone w 1938 r. Wówczas miejscowość nosiła nazwę Šimonovany, następnie Baťovany, a jej ostateczna nazwa została nadana w 1949 r. Partizánske w kraju trenczyńskim, to podobnie jak Svit, miasto planowane będące jednocześnie najmłodszym miastem w Słowacji. Obecnie kluczową gałęzią przemysłu pozostaje przemysł obuwniczy, jednak obserwuje się dywersyfikację struktury gospodarczej w kierunku usług [<http://www.partizanske.sk/historia.phtml?id3=1629>].

Wśród *monomiast*, których baza ekonomiczna oparta była na tradycyjnych gałęziach przemysłu i które w wyniku transformacji ustrojowej doświadczyły radykalnych przemian, warto zaprezentować przypadek miejscowości Podbrezová w kraju bańskobystrzyckim. Od połowy XIX w. ośrodek ten rozwinął się dzięki przedsiębiorstwu produkcji stali Źeleziarne Podbrezová. Od ponad 175 lat firma pozostaje głównym motorem rozwoju regionalnego, będąc rozpoznawalnym w Europie Środkowej producentem wyrobów hutniczych. Przedsiębiorstwo kontroluje ponadto (pod marką ŹP Group) inne podmioty gospodarcze z tego sektora, zlokalizowane na terenie Słowacji, Czech i Hiszpanii oraz posiada własną sieć sprzedaży w 50 krajach świata [http://www.zelpe.eu/Company_Profile]. Transformacja społeczno-gospodarcza spowodowała, że w 1992 r. Źeleziarne Podbrezová została skomercjalizowana, co umożliwiło jej dalszy rozwój. Obecnie przedsiębiorstwo zatrudnia ok. 3 tys. osób.

Wpływ przedsiębiorstwa na rozwój lokalny i regionalny nie ogranicza się do zatrudniania i programów socjalnych dedykowanych pracownikom. Firma jest bowiem

właścicielem i operatorem wielu obiektów turystycznych (w tym wyremontowanego przez siebie 13-wiecznego zamku w miejscowości Slovenská Ľupča), a przez Fundację ŻP wspiera inicjatywy w zakresie edukacji, kultury, wydarzenia sportowe oraz ochronę zdrowia. Co ważne, firma posiada prywatną szkołę zawodową oraz wyższą, w których kształci w zakresie metalurgii [<http://www.podbrezova.sk/historia.html>].

Wydaje się, że słowackie miasta monofunkcyjne nie doświadczają tak złożonych problemów, jak *monomiasta* rosyjskie. Wynika to z mniejszej skali dominacji jednej gałęzi przemysłu i pojedynczych przedsiębiorstw w strukturze gospodarczej poszczególnych ośrodków (np. zarówno Svit, jak i Partizánske doświadczają daleko idącej dywersyfikacji tej struktury), jak i relatywnie małej liczby tego typu miast. W przypadku *monomiast* przemysłowych, przykład wpływu przedsiębiorstwa Źeleziarne Podbrezová można uznać za dobrą praktykę w zakresie stymulowania rozwoju gospodarczego. Po 1989 r. liczba *monomiast* w Słowacji pozostaje niewielka i większość z nich dokonuje dywersyfikacji swej struktury gospodarczej.

3. *Monomiasta* w Polsce

W strukturze gospodarczej i osadniczej Polski, *monomiasta* stanowią zjawisko dość powszechnie. Według stanu na 1 stycznia 2015 r. w kraju istniało 915 miast, spośród których 370 klasyfikowano jako małe lub średnie. W tej grupie miast (tj. posiadających od 10 do 100 tys. mieszkańców, wiele jednostek osadniczych to miasta zdominowane przez pojedyncze duże przedsiębiorstwa funkcjonujące w jednej gałęzi gospodarki. Historia gospodarcza części z nich sięga lat 30. XX w., jednak znakomita większość rozwinęła się w okresie gospodarki centralnie planowanej, po II wojnie światowej. Specjalizacje gospodarcze tych miast to przede wszystkim wydobywanie węgla, produkcja stali, przemysł chemiczny oraz lotniczy. Ponadto istnieją ważne ośrodki wyspecjalizowane w energetyce oraz produkcji materiałów budowlanych (tab. 1).

Tabela 1

Najważniejsze polskie *monomiasta*, które zachowały specjalizację gospodarczą sprzed transformacji ustrojowej

Miasto	Szacunkowa liczba mieszkańców	Region	Dominujące przedsiębiorstwo(a)	Branża	Rok rozpoczęcia działalności przez dominujące przedsiębiorstwo(a)	Szacunkowa liczba pracowników w dominującym(ch) przedsiębiorstwie(ach) w 2015 r.
Krosno	47 400	podkarpackie	Krośnieńskie Huty Szkła „Krosno”	Przemysł szklarski	1923	3500
Starogard Gdański	48 700	pomorskie	Polfarma	Przemysł farmaceutyczny	1935	1600

Miasto	Szacunkowa liczba mieszkańców	Region	Dominujące przedsiębiorstwo(a)	Branża	Rok rozpoczęcia działalności przez dominujące przedsiębiorstwo(a)	Szacunkowa liczba pracowników w dominującym(ch) przedsiębiorstwie(ach) w 2015 r.
Dębica	46 200	podkarpackie	„Dębica” SA	Produkcja opon	1937	3200
Mielec	61 200	podkarpackie	PZL „Mielec” (ob. część Sikorsky Aircraft Corporation)	Przemysł lotniczy	1938	2200
Stalowa Wola	64 000	podkarpackie	HSW Huta Stali Jakościowych ATS Stahlschmidt & Maiworm LiuGong Dressla Machinery	Przemysł stalowy Przemysł pojazdów budowlanych	1938	4200
Wronki	11 400	wielkopolskie	Amica	Produkcja artykułów gospodarstwa domowego	1945	2475
Świdnik	40 100	lubelskie	PZL „Świdnik” (ob. część Augusta Westland (Finmeccanica))	Produkcja helikopterów	1951	3500
Turek	28 800	wielkopolskie	Elektrownia Adamów Kopalnia Węgla Brunatnego Adamów	Wydobycie węgla brunatnego Produkcja energii elektrycznej	1959	2000
Koło	23 000	wielkopolskie	Sanitec	Urządzenia sanitarne	1960	1300
Lubin	74 300	dolnośląskie	KGHM	Wydobycie i przetwórstwo miedzi	1961 – to date	18 600
Świecie	26 500	kujawsko-pomorskie	Mondi Świecie	Przemysł papierniczy	1961	1080
Bogatynia	19 000	dolnośląskie	Elektrownia Turów Kopalnia Węgla Brunatnego Turów	Wydobycie węgla brunatnego Produkcja energii elektrycznej	1962	5500
Police	33 600	zachodniopomorskie	Zakłady Chemiczne „Police”	Przemysł chemiczny	1964	2800
Puławy	49 300	lubelskie	Zakłady Chemiczne „Puławy”	Przemysł chemiczny	1966	3300
Włocławek	114 400	kujawsko-pomorskie	Anwil	Produkcja nawozów sztucznych	1966	3100
Kwidzyn	38 600	pomorskie	International Paper – Kwidzyn	Paper	1972	1300

Miasto	Szacunkowa liczba mieszkańców	Region	Dominujące przedsiębiorstwo(a)	Branża	Rok rozpoczęcia działalności przez dominujące przedsiębiorstwo(a)	Szacunkowa liczba pracowników w dominującym(ch) przedsiębiorstwie(ach) w 2015 r.
Bełchatów	59 000	łódzkie	Elektrownia Bełchatów Kopalnia Węgla Brunatnego Bełchatów	Wydobycie węgla brunatnego Produkcja energii elektrycznej	1978	10 800
Ożarów	4600	świętokrzyskie	Grupa „Ożarów”	Produkcja cementu	1978	500
Opczno	22 100	łódzkie	Ceramika „Opczno”, Ceramika „Paradyż”	Produkcja płytek ceramicznych	1883 (Opczno) 1989 (Paradyż)	3000

Źródło: Opracowanie własne.

Po upadku socjalistycznego systemu centralnego planowania miasta monofunkcyjne – w szczególności specjalizujące się w przemysłach tradycyjnych – doświadczyły istotnych problemów strukturalnych. Wśród najbardziej znamienych przykładów kryzysu tego typu ośrodków można wskazać:

- Wałbrzych w woj. dolnośląskim (recesja po upadku przedsiębiorstw przemysłu wydobywania węgla kamiennego);
- Tarnobrzeg w woj. podkarpackim (po zamknięciu przedsiębiorstwa wydobywającego siarkę);
- Jasło w woj. podkarpackim (upadek dominującego zakładu przemysłu naftowego);
- Radomsko w woj. łódzkim (problemy w przemyśle meblarskim);
- Łapy w woj. podlaskim (upadek po bankructwie producenta cukru oraz przedsiębiorstwa naprawy wagonów kolejowych);
- Swarzędz w woj. wielkopolskim (zamknięcie przedsiębiorstwa przemysłu meblarskiego).

Można również zidentyfikować wiele polskich miast monofunkcyjnych, w których proces transformacji w kierunku gospodarki rynkowej był mniej dotkliwy. Przypadki te dotyczą ośrodków, w których kluczowe przedsiębiorstwa dokonały głębokiej restrukturyzacji i w których bardzo często angażowano inwestorów z kapitałem zagranicznym.

Przykładem miasta o silnej specjalizacji gospodarczej, którego gospodarka charakteryzowała się korzystną sytuacją zarówno przed, jak i po transformacji ustrojowej jest Bełchatów w woj. łódzkim. Rozwijał się początkowo jako niewielki ośrodek przemysłu włókienniczego, jednak charakter jego bazy ekonomicznej zmienił się w 1960 r., na skutek odkrycia w okolicach miasta dużych złóż węgla brunatnego. W konsekwencji, w latach 70. XX w. ośrodek ten, na skutek otwarcia kopalni oraz wybudowania największej w Europie elektrowni opartej na węglu brunatnym, stał się istotnym producentem energetycznym kraju. W latach 1970-2010 liczba jego miesz-

kańców wzrosła z 10 836 do ponad 61 tys. Pociągnęło to za sobą dynamiczny rozwój infrastruktury przemysłowej, komunalnej i społecznej, w który zaangażowane były bezpośrednio dwa kluczowe przedsiębiorstwa będące operatorami kopalni i elektrowni [Pilecki 1986, s. 434-435; Powiat Bełchatowski 1999, s. 33; Kopalnia... 2010, s. 28].

Zaangażowanie w rozwój lokalny obu podmiotów gospodarczych może odbywać się dzięki ich silniej pozycji ekonomicznej. Zarówno elektrownia, jak i kopalnia każdego roku zajmują nie niższą niż piątą pozycję na liście 100 największych przedsiębiorstw miesięcznika „Forbes”. Będąc największymi pracodawcami w regionie (ok. 6900 osób zatrudnionych w kopalni oraz 3900 osób zatrudnionych w elektrowni) oraz oferując wysokie wynagrodzenia⁵, determinują wysoki stopień specjalizacji gospodarczej nie tylko Bełchatowa, ale całej centralnej części woj. łódzkiego. Przypadek Bełchatowa pokazuje, że utrzymanie specjalizacji gospodarczej w tradycyjnej gałęzi przemysłu może okazać się strategią korzystną z punktu widzenia miasta i regionu.

Jednak występowanie równie dużej liczby przypadków sukcesu oraz upadku gospodarczego, jak i złożoność czynników decydujących o losie *monomiast*, sugeruje pogłębioną analizę porównawczą każdego z nich. Szczególnie, że małe i średnie miasta monofunkcyjne są ośrodkami mniej atrakcyjnymi z punktu widzenia inwestorów, niż miasta duże. Ponadto społeczności polskich *monomiast* cechuje mniejsza skłonność do podejmowania własnej działalności gospodarczej, co z kolei ogranicza proces dywersyfikacji struktury gospodarki lokalnej. Ośrodki tego typu mają jednak pewne korzystne cechy, szczególnie w sektorach gospodarski, w których istotne znaczenie wciąż mają korzyści skali produkcji. Należą do nich przede wszystkim dostępność dużej liczby potencjalnych pracowników gotowych do podjęcia pracy w przemyśle oraz obecność infrastruktury przemysłowej [Kubejko-Polańska 2012, s. 77].

Zakończenie

Dokonując próby porównania losów *monomiast* w Rosji, Słowacji i Polsce, w kontekście ich specjalizacji gospodarczych, wskazać można m.in. zarówno liczne podobieństwa, jak i różnice (tab. 2). Przede wszystkim można zauważyć, że miasta monofunkcyjne we wszystkich trzech krajach doświadczały podobnych trajektorii rozwojowych. Niewielka ich liczba powstawała w okresie przed pierwszą wojną światową (czyli poza ZSRR, w warunkach gospodarek kapitalistycznych) jako pewnego rodzaju eksperymenty w zakresie miast planowanych na potrzeby kluczowych przedsiębiorstw. Jednak dynamika tego procesu została wzmocniona po 1945 r., kiedy dążenie do uprzemysłowienia krajów socjalistycznych w drodze ustanawiania dużej liczby małych i średnich ośrodków miejskich, stało się powszechnie obowiązującym

⁵ W 2013 r. przeciętne miesięczne wynagrodzenie w powiecie bełchatowskim wyniosło 5512 zł, wobec średniej dla województwa 3510 oraz dla Łodzi 3711 zł. Poziom ten jest porównywalny z wysokością przeciętnego wynagrodzenia w Warszawie (5226 zł) i Katowic (5270 zł) (dane GUS).

modelem gospodarczym, w którym nad ekonomicznymi czynnikami lokalizacji zdawały się często przeważać czynniki polityczne i ideologiczne. W każdym z trzech państw transformacja ustrojowa, która nastąpiła w latach 90. XX w. ujawniła wiele problemów, związanych z nieefektywnymi technologiami produkcji, przerostem zatrudnienia, niedostatkami infrastrukturalnymi, a w przypadku wielu gałęzi przemysłu, także problemami związanymi z ochroną środowiska.

Monomiasta zmuszone były zatem dostosować swoje gospodarki do nowych wymogów, przy czym ciężar przemian spoczywał na dominujących podmiotach gospodarczych. Innymi słowy, gdy zdolności menedżerskie kierownictw tych przedsiębiorstw oraz koniunktura gospodarcza w sektorach, w których operowały okazywały się korzystne, w każdym z trzech krajów *monomiasta* były w stanie utrzymać dotychczasową specjalizację gospodarczą. Jednak, nawet w takiej sytuacji w miastach tych zaczęło dochodzić do dywersyfikacji struktury gospodarczej. Ponadto nawet sukces ekonomiczny tych jednostek osadniczych nie uchronił większości z nich przed depopulacją. Przyczyną wyludniania się miast monofunkcyjnych w Rosji, Słowacji i Polsce okazują się przede wszystkim przemiany pokoleniowe. Generacje, które wiązały swoje kariery zawodowe z dużymi pracodawcami okazywały się wprawdzie mało mobilne (co w przypadku upadku przemysłu w *monomiastach* skutkowało strukturalnym kryzysem w całej jednostce osadniczej), jednak kolejne pokolenia w coraz mniejszym stopniu wiążą swoją przyszłość z tego typu przedsiębiorstwami i zwykle emigrują do większych ośrodków miejskich, co z kolei wzmacnia procesy polaryzacyjne w strukturze osadniczej każdego z trzech krajów.

Z punktu widzenia przedsiębiorstw w *monomiastach* dostrzega się dwie zasadnicze strategie odpowiedzi na ten proces. W pierwszym przypadku polega ona na akceptacji tej sytuacji i wykorzystaniu jej w procesach optymalizacji zatrudnienia (zwalnianie przez odejścia na emerytury w miejsce zwolnień masowych). W drugim przypadku przedsiębiorstwa próbują angażować się organizacyjnie i inwestycyjnie w poprawę jakości życia w *monomiastach* (dla zatrzymania wykwalifikowanej kadry), przez wewnętrzne programy socjalne, inwestycje w infrastrukturę społeczną i niektóre usługi komunalne lub w infrastrukturę spędzania czasu wolnego (sport, kultura, itp.). Co istotne jednak, nie czynią tego, jak miało to miejsce w poprzednim systemie, jako monopoliści, bowiem mimo wciąż istotnego udziału w strukturze zatrudnienia, dominujące przedsiębiorstwa nie są już jedynym organizatorem życia społeczno-gospodarczego. W związku z tym, wchodzą one w relacje kooperacyjne, przede wszystkim z lokalnymi samorządami, które z różnym skutkiem przejmują rolę dostarczycieli kluczowych usług publicznych.

Jeśli chodzi o specyfikę Rosji, to na pierwszy plan wysuwa się przede wszystkim bardzo duża liczba *monomiast*. Ponadto do niedawna dominujące w nich podmioty gospodarcze wciąż odgrywały rolę kluczowego organizatora polityki społecznej oraz dostawcy i finansującego infrastrukturę, która i tak w większości tego typu ośrodków cechuje się niedorozwojem i niską efektywnością. Współcześnie wśród

menedżerów tych przedsiębiorstw zaczyna jednak dominować pogląd, że wydatki na cele prospołeczne i poprawę jakości życia powinny być traktowane przede wszystkim jako narzędzia zatrzymania wykwalifikowanych pracowników. Analiza zachowań dominujących pracodawców w rosyjskich *monomiastach* pozwala stwierdzić, że jeśli przedsiębiorstwa znajdują się w niepewnej sytuacji gospodarczej, z ich punktu widzenia racjonalne wydaje się utrzymanie wysokich osłon socjalnych jako narzędzia utrzymania pracowników. Niesie to jednak ze sobą rzecz jasna, ryzyko zbyt silnego uzależnienia pracowników, ograniczającego możliwości kształtowania wśród nich pożądanых postaw przedsiębiorczych. Firma musi utrzymać stabilność, jednak konieczne jest, aby unikać uzależnienia pracowników od paternalistycznych strategii ich pracodawców. Znalezienie równowagi jest w przypadku rosyjskich *monomiast* zadaniem trudnym i polega na ciągłym poszukiwaniu nowych rozwiązań w zakresie prowadzenia polityki społecznej w *monomiastach* i wewnątrz dominujących w nich przedsiębiorstw.

Tabela 2

Monomiasta w Rosji, Słowacji i Polsce – podobieństwa i różnice

Podobieństwa		
<ul style="list-style-type: none"> • Depopulacja większości miast • Zmniejszający się poziom dominacji kluczowych przedsiębiorstw jako organizatorów życia społeczno-gospodarczego • Nawiązywanie relacji współpracy z samorządami lokalnymi i regionalnymi w zakresie organizacji życia społeczno-gospodarczego 		
Różnice		
Rosja	Słowacja	Polska
<ul style="list-style-type: none"> • Bardzo duża liczba <i>monomiast</i> w strukturze osadniczej kraju • Wciąż istotne uzależnienie sfery społecznej i infrastrukturalnej od dominujących przedsiębiorstw • Niedorozwój infrastruktury komunalnej w większości <i>monomiast</i> • Wydatki na cele prospołeczne i poprawę jakości życia coraz mniej traktowane ideologicznie a coraz częściej jako narzędzie zatrzymania wykwalifikowanych pracowników. 	<ul style="list-style-type: none"> • Bardzo mała liczba <i>monomiast</i>, zwłaszcza przemysłowych • Występowanie dużej liczby ośrodków o specjalizacji gospodarczej w kierunku turystyki, jednak nie są one silnie zdominowane przez pojedyncze przedsiębiorstwa w takim stopniu, jak w miastach o specjalizacjach przemysłowych. 	<ul style="list-style-type: none"> • Silnie dostrzegalna polaryzacja między <i>monomiastami</i>, które doświadczyły kryzysu i tymi, które osiągnęły sukces dzięki utrzymaniu specjalizacji • Duży udział kapitału zagranicznego w przedsiębiorstwach dominujących w <i>monomiastach</i> • Dominujące przedsiębiorstwa przekształcają strategię bezpośredniego zaangażowania w sferę społeczną, w strategię budowania relacji współpracy z lokalnymi samorządami i organizacjami pozarządowymi • Na skutek postępującej dywersyfikacji gospodarczej <i>monomiast</i>, maleje rola pojedynczych przedsiębiorstw jako kluczowych pracodawców.

Źródło: Opracowanie własne.

W przypadku Republiki Słowackiej, rozwój społeczno-gospodarczy miast jest także silnie uwarunkowany przeszłością związaną z gospodarką centralnie planowaną, zorientowaną na uprzemysłowienie. Współcześnie jednak, większość tego typu ośrodków dokonała dywersyfikacji swej struktury gospodarczej na tyle silnie, że na terenie kraju funkcjonuje jedynie kilka miast zdominowanych przez pojedyncze przedsiębiorstwa przemysłowe. W miastach, w których istotną rolę wciąż odgrywają duże przedsiębiorstwa, obserwuje się ich silne zaangażowanie w rozwój lokalny nie tylko w sferze gospodarczej, ale i społecznej. W Słowacji obserwuje się ponadto występowanie dużej liczby ośrodków o specjalizacji gospodarczej w kierunku turystyki, jednak nie są one tak silnie zdominowane przez pojedyncze przedsiębiorstwa, jak w miastach o specjalizacji przemysłowej.

W Polsce, która wybrała tzw. terapię szokową jako formę restrukturyzacji gospodarki w kierunku rynkowej, obserwuje się z kolei silniejszy niż w dwóch pozostałych analizowanych krajach, silny podział na *monomiasta*, które doświadczyły poważnej recesji gospodarczej oraz takie, które dokonały udanej próby dostosowania się do nowych uwarunkowań. W drugim przypadku, na skutek przekształceń dominujące przedsiębiorstwa mimo wszystko znacznie redukowały zatrudnienie i zaangażowanie w sferę społeczną oraz bardzo często ich restrukturyzacja odbywała się przy istotnym poziomie zaangażowania kapitału zagranicznego. Największym wyzwaniem dla miast tego typu pozostaje ich typowa dla Europy Środkowej i Wschodniej, dynamiczna depopulacja, na skutek emigracji ludzi młodych w kierunku większych ośrodków miejskich [por. Heffner 2005; Bartoszewicz, Marszał 2011].

Obecnie w polskich miastach z dominującą funkcją gospodarczą, inaczej niż w systemie gospodarki centralnie planowanej, większą rolę w świadczeniu usług komunalnych oraz organizacji życia społecznego odgrywa samorząd terytorialny. Ogranicza to dominację dominujących pracodawców w tej sferze, którzy angażują się wprawdzie we współorganizację życia społeczności lokalnych, jednak na podstawie prób budowania partnerskich relacji z władzami lokalnymi. Ponadto w ostatnich latach w polskich *monomiastach* pojawił się inny istotny obok samorządu terytorialnego partner, jakim są coraz liczniejsze organizacje samorządowe, odgrywające istotną rolę w organizacji życia społeczności lokalnych. Dlatego dominujące przedsiębiorstwa przekształcają strategię bezpośredniego zaangażowania w sferę społeczną, w strategię budowania relacji współpracy, jedynie okazjonalnie przyjmując rolę lidera. Tym, co może jednak ograniczać zaangażowanie dużych podmiotów gospodarczych w sprawy lokalne jest to, że w wielu sytuacjach (przede wszystkim w spółkach z udziałem kapitału zagranicznego lub przedsiębiorstwach energetycznych), kierownictwa firm zlokalizowane są poza *monomiastami*, co ogranicza znacznie autonomię lokalnych przedstawicielstw.

Wreszcie, w wielu przypadkach utrzymanie silniej specjalizacji gospodarczej tego typu ośrodków miejskich staje się scenariuszem coraz mniej prawdopodobnym. Coraz częściej, na lokalnej scenie gospodarczej pojawiają się małe i średnie przedsiębiorstwa

z innych branż, następuje silny rozwój sektora usług, a dawne kompleksy przemysłowe są wykorzystywane na inne typy działalności gospodarczej (obiekty magazynowe, handlowe lub czasem na edukacyjne). Jeśli funkcje przemysłowe zostają utrzymane, to są one realizowane przede wszystkim przez małe i średnie przedsiębiorstwa, bardzo często na terenach zarządzanych przez Specjalne Strefy Ekonomiczne [Rydz, Szymańska 2006, s. 49-50]. Rozwój gospodarczy *monomiast* oparty na dominującej roli pojedynczych dużych przedsiębiorstw jest coraz częściej rzadkością i dotyczy sektorów przemysłu, które wciąż oparte są na ekonomice skali (np. przemysł wydobywczy, energetyka, przemysł stalowy).

Literatura

- Bartoszewicz B., Marszał T. (red.), 2011, *Gospodarka małych miast z perspektywy 20 lat transformacji*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Bowen H. R., 1953, *Social Responsibilities of the Businessman*. Harper & Row, Nowy Jork.
- Brol R., 2010, *Małe miasta w globalnej wiosce*, [w:] *Transformacja funkcji miejskich w ośrodkach lokalnych*, K. Hefner, A. Polko (red.). Wyd. UE, Katowice, s. 15-25.
- Brol R., Maj M., Strahl D., 1990, *Metody typologii miasta*. Wyd. AE, Wrocław.
- Bruseau J., 2011, *The Business Ethics Workshop*. [<http://philosophia.uncg.edu/phi361-matesson/module-3-social-responsibility-professionalism-and-loyalty/corporate-social-responsibility-and-the-triple-bottom-line/>. dostęp 09.01.2015].
- Čierna H., 2008, *Spoločensky zodpovedné podnikanie a model výnimočnosti*. Wyd. Uniwersytetu Mateja Bela, Banská Bystrica.
- Domański R., 2006, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*. PWN, Warszawa.
- Hall T., Barret H., 2012, *Urban Geography*. Routledge, Londyn – Nowy Jork.
- Hefner K., 2005, *Małe miasta a rozwój lokalny i regionalny*. Prace Naukowe AE, Katowice.
- Hefner, K., Marszał T., 2005, *Małe miasta – studium przypadków*. Zakład Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej UŁ, Łódź.
- Howard E., 1902, *Garden Cities of Tomorrow*. Swan Sonnenschein&Co, Londyn.
- Ivanter A., Popov A., 2013, *Evtanaziya v nastoyashchem prodolzhenom vremeni*. “Ekspert Sibir”, nr 15 (371).
- Jabłoński D., 2009, *Koniec produkcji celulozy nad Bajkałem*, portal Drewno.pl z 25.04.2009. [<http://www.drewno.pl/artykuly/6182,koniec-produkcji-celulozy-nad-bajkalem.html>; dostęp 08.10.2014].
- Kopalnia Węgla Brunatnego „Bełchatów”*, 2010, Folder informacyjny KWB Bełchatów, Bydgoszcz.

- Kubejko-Polańska E., 2012, *Wielkość, struktura oraz stopień dywersyfikacji bazy ekonomicznej małych miast monofunkcyjnych województwa podkarpackiego*, [w:] *Nowoczesne instrumenty polityki rozwoju lokalnego – zastosowanie i efekty w małych miastach*, K. Heffner, M. Twardzik (red.). Studia Ekonomiczne nr 144, UE, Katowice, s. 63-79.
- MMC Norilsk Nickel, 2013, *Report on Corporate Social Responsibility*. [<http://www.nornik.ru/assets/files/KSO2013.pdf>; dostęp 06.04.2015].
- MMC Norilsk Nickel Annual Report 2013. [http://www.nornik.ru/_upload/2014/NN_AR_2013_rus_EGO.pdf; dostęp 06.04.2015].
- Monogoroda Rossii: *Kak perezhit' krizis?* 2008, Institut regionalnoy politiki, Moscow, [www.modernmach.ru/.../institut_region_politiki_monogoroda_krizis.doc; dostęp 06.04.2015].
- Na Bajkale zakryli celulozno-bumaznyj kombinat, polwieka zagriazniawszyj ozieryo, portal Lifenews.ru z 25.12.2013. [<http://lifenews.ru/news/124619>; dostęp 08.10.2015].
- Pavlík M., Bělčík M., 2010, *Společenská odpovědnost organizace*. Grada, Praga.
- Pilecki J. (red.), 1986, *Bełchatów. Wykorzystana szansa. Zarys monograficzny i bibliografia KWB, Bełchatów 1960-1984*, t. 2, Wyd. Poltagor, Wrocław.
- Polishchuk L., 2008, *Misuse of Institutions: Its Causes and Consequences*. „Voprosy ekonomiki”, nr 8.
- Polishchuk L., 2009, *Corporate Social Responsibility vs. Government Regulation: An Analysis of Institutional Choice*. „Voprosy ekonomiki”, nr 10.
- Powiat Bełchatowski. *Folder informacyjny*, 1999, Wyd. Biuro Promocji Mewa Andrzej Józefczyk, Bydgoszcz.
- Rydz E., Szymańska W., 2006, *Efekty restrukturyzacji ślupskiego ośrodka przemysłowego w okresie wdrażania gospodarki rynkowej (na wybranych przykładach)*, [w:] *Efekty restrukturyzacji polskiej przestrzeni przemysłowej*, Z. Ziolo, T. Rachwał (red.). Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Kraków, s. 40-51.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*. PWN, Warszawa.
- UN HABITAT, 2013, *The State of European Cities in Transition 2013. Taking Stock after 20 Years of Reform*, United Nations Human Settlements Programme.
- Zubarevich N. V., 2005, *Krupnyy biznes v regionakh Rossii: territorial'nye strategii razvitiya i sotsial'nye interesy*. Independent Institute for Social Policy, Pomatur.

Strony Internetowe:

- [<http://www.forbes.pl/100-najwiekszych-firm-w-polsce-2014,ranking,175066,1,1.html>; dostęp 09.04.2015].
- [<http://lifenews.ru/news/124619>; dostęp 17.02.2015].
- [<http://lipetsk.nlmk.ru/social-responsibility/region>; dostęp 17.02.2015].
- [<http://minfin.krskstate.ru/openbudget/budzet>; dostęp 17.02.2015].

[<http://www.norilsk-city.ru/>; dostęp 17.02.2015].

[<http://www.isras.ru/files/File/ezhegodnik/2012/Chirikova.pdf>; dostęp 17.02.2015].

[<http://www.partizanske.sk/historia.phtml?id3=1629>; dostęp 16.02.2015].

[<http://www.podbrezova.sk/historia.html>; dostęp 06.02.2015].

[<http://www.podbrezova.sk/obyvatelia.html>; dostęp 06.02.2015].

[<http://www.uzemneplany.sk/sutaz/historia-a-sucasnost-mesta-svit>; dostęp 06.02.2015].

[http://www.zelpo.eu/Company_Profile; dostęp 06.02.2015].